

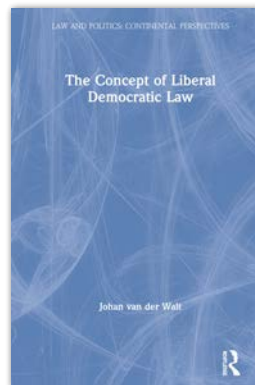
RECHT EN BILDUNG: ANDREAS KINNEGING EN JOHAN VAN DER WALT

Lukas van den Berge*

Als het goed is, houdt universitair onderwijs meer in dan alleen het volproppen van studenten met direct toepasbare kennis. Idealiter richt het zich daarnaast ook op intellectuele vorming, individuele ontplooiing en de aanscherping van het kritisch oordeelsvermogen. Zeker voor een waardengeoriënteerde discipline als de rechtswetenschap is serieuze academische *Bildung* onontbeerlijk. Twee recent verschenen boeken kunnen daarbij voor juristen hoogst behulpzaam zijn.

A. Kinneging
De onzichtbare maat.
Archeologie van goed en kwaad
Amsterdam: Prometheus
2020, 640 p.

J. van der Walt
The Concept of Liberal Democratic Law
Londen: Routledge 2020,
268 p.

1 Inleiding: *Bildung* en de T-shaped lawyer

Wie tegenwoordig gaat studeren, komt in aanraking met een universiteit die in veel opzichten verschilt van die van, zeg, vijftig jaar geleden. Om de studievoortgang hoefde niemand zich toen nog te bekommeren. Een vriend van mij, bijvoorbeeld, was destijds al heel tevreden met de drie studiepunten die hij in de eerste jaren van zijn studie rechten behaalde door bij een groepsopdracht de catering te verzorgen. Dat betekende niet dat hij verder niets deed. Hij volgde vijfhonderd bijvakken die hij nooit afmaakte, las vijfduizend boeken en bekeek vijftigduizend films, ondernam verre reizen, werkte als afwasser in slechte restaurants en deed andere dingen die van grote vormende waarde zijn. Pas daarna ging hij ook echt doen waarvoor hij officieel al stond ingeschreven: studeren. U raadt het al: hij haalde binnen no-time

zijn diploma, betrok met vrouw en kinderen al snel een keurig rijtjeshuis en leidt tegenwoordig een arbeidzaam en gelukkig leven ergens in een gezapige buitenwijk.

De vrijheid die sommigen van mijn medestudenten destijds namen – ikzelf heb helaas altijd min of meer braaf gestudeerd – is nu niet meer mogelijk. Deels is dat maar goed ook. Deugdelijk onderwijs verdraagt zich nu eenmaal slecht tot de vrijblijvendheid die toen gangbaar was. Het is onvoorstelbaar hoeveel beter en serieuzer studenten tegenwoordig met hun studie omgaan. Toch valt het nieuwe studieregime in mijn ogen ook wel te betreuren. In de wurggreep van allerlei financiële prikkels is academische instellingen er vandaag de dag veel aan gelegen studenten zonder vertraging door het curriculum te loodsen en hen zo spoedig mogelijk met diploma en al aan

- * Mr.dr. L. van den Berge is universitair docent rechtstheorie aan de Universiteit Utrecht en oud-redacteur van dit blad.
- 1 G. Dix e.a., 'Hoeveel "plofstudenten" moeten we nog willen?', *NRC Handelsblad* 3 september 2012.
 - 2 Twee op dit punt voor juristen in het bijzonder relevante boeken zijn C. Stolker, *Rethinking the Law School: Education, Research, Outreach and Governance*, Cambridge: Cambridge University Press 2014 en B. van Klink & B. de Vries (red.), *Academic Learning in Law: Theoretical Positions, Teaching Experiments and Learning Activities*, Cheltenham: Edward Elgar Publishing 2016.
 - 3 Zie o.a. M.C. Nussbaum, *Not for Profit: Why Democracy Needs the Humanities*, Princeton: Princeton University Press 2010; J. van Baardewijk & A. Verbrugge (red.), *Waartoe is de universiteit op aarde?*, Amsterdam: Boom uitgevers 2014. Inmiddels bestaat er in Amsterdam een Bildung Academie; zie www.debildungacademie.nl en eventueel ook K. Wessels, *Dan maken we ons onderwijs zelf wel – een bildungsvisie*, Leusden: ISVW Uitgevers 2017.
 - 4 Ch. Luth, 'On Wilhelm von Humboldt's Theory of Bildung', *Journal of Curriculum Studies* 1998, afl. 1, p. 43-60.
 - 5 G. Biesta, *Tijd voor pedagogiek* (oratie Utrecht UvH), Utrecht: Universiteit voor Humanistiek 2018, beschikbaar via www.uvh.nl.
 - 6 Th. Adorno, *Theorie der Halbbildung*, Frankfurt: Suhrkamp

- 2006 (oorspronkelijke uitgave 1959); P. Bourdieu, *La distinction: critique sociale du jugement*, Parijs: Éditions de Minuit 1979. Zie voor een herdenking in reactie op dergelijke kritiek o.a. L. Francot & L. Corrias, 'Re-Bildung: An Ideal Reconsidered for Legal Education', in: Van Klink & De Vries 2016, p. 35-57.
- 7 In 2015 gingen vijf opeeningstoespraken van het nieuwe academisch jaar aan Nederlandse universiteiten over *Bildung*. Zie M. Huygen, 'Studie moet ook karakter vormen', *NRC Handelsblad* 31 augustus 2015. Vgl. ook de ruime aandacht voor *Bildung* in beleidsnota's als *De waarde(n) van weten. Strategische Agenda Hoger Onderwijs en Onderzoek 2015-2025* (beleidsnota van de Minister van OCW, bijlage bij *Kamerstukken II* 2014/15, 31288, nr. 481).
- 8 Zie M. Snoep e.a., 'Opleiding jurist moet breder', *NRC Handelsblad* 17 maart 2014, waarin vijf bestuursvoorzitters van grote advocatenkantoren onder meer een rol zien weggelegd voor *Bildung* bij de vorming van de jurist tot 'T-shaped client loving lawpreneur'.
- 9 W. van Boom, *Structurele fouten in het aansprakelijkheidsrecht* (oratie Tilburg), Den Haag: Boom Juridische uitgevers 2003, p. 36; I. Giesen, *Handle with care!* (oratie Utrecht), Den Haag: Boom Juridische uitgevers 2005, p. 18-21.
- 10 E. Mak, *The T-shaped Lawyer and Beyond: Rethinking Legal Professionalism and Legal Education for Contemporary Societies* (oratie Utrecht), Den Haag: Eleven International Publishing 2017.
- 11 Zie ook L. van den Berge, "Niets is zo praktisch als een goede theorie": pleidooi voor een multidimensionale bestuursrechtswetenschap', *NTB* 2020, afl. 6, p. 300-305.
- 12 Vgl. B. van Klink & L. Poort, 'De normativiteit van de rechtswetenschap', *RMThemis* 2013, afl. 6, p. 258-267.
- 13 A. Kinneging, *De onzichtbare maat. Archeologie van goed en kwaad*, Amsterdam: Prometheus 2020.
- 14 J. van der Walt, *The Concept of Liberal Democratic Law*, Londen: Routledge 2020.
- 15 Kinneging 2020, p. 215.
- 16 Voor de liefhebbers: het gaat hier om F. Marshall (producent), C. Trevorrow (regisseur), *Jurassic World*, Burbank: Legendary Entertainment 2015. De slotscène is

de maatschappij af te leveren. 'Een leerfabriek waar plofstudenten worden volgestouwd met voorverpakte kennis', aldus het cynische oordeel van sommige academici over de universiteit in tijden van verschroming en verzakelijking.¹ Of het echt zo ernstig is – en of het vroeger zoveel beter was – valt misschien te bezien, maar dat er iets aan de hand is, lijkt wel duidelijk.²

Geen wonder dat juist de laatste jaren veel behoefte bestaat aan wat wel *Bildung* wordt genoemd.³ Dat begrip – nu een academisch *buzzword* – staat in een lange traditie en komt er kort gezegd op neer dat universitair onderwijs idealiter meer inhoudt dan het volproppen van studenten met direct toepasbare kennis.⁴ Daarnaast zou het moeten bijdragen aan algemene vorming en persoonlijke ontplooiing, de aanscherping van het moreel oordeelsvermogen en de ontwikkeling van de kritische zin.⁵ Vandaag de dag beleeft dat oude vormingsideaal een opmerkelijke comeback. Nog niet zo lang geleden werd het vrij algemeen afgeserveerd als een achterhaald elitair onderwijsconcept dat in de praktijk vooral functioneert om subtiele sociale onderscheidingen in stand te houden.⁶ Tegenwoordig wordt *Bildung* juist weer gretig omarmd door een bonte coalitie van activistische studenten, politici en universitaire bestuurders.⁷ *Strange bedfellows*, zou je zeggen, en het bedgezelschap wordt zelfs nog vreemder nu veel bestuurders uit het bedrijfsleven zich er ook bij aansluiten.⁸

Tegenwoordig wordt *Bildung* weer gretig omarmd door een bonte coalitie van activistische studenten, politici en universitaire bestuurders. *Strange bedfellows*, zou je zeggen, en het bedgezelschap wordt zelfs nog vreemder nu veel bestuurders uit het bedrijfsleven zich er ook bij aansluiten

Ook op de juridische faculteiten is de steeds luider roep om een hernieuwde waardering van academische *Bildung* duidelijk hoorbaar. De rechtswetenschap laat de laatste jaren een aanzienlijke verruiming van het juridische blikveld zien. Een 'multidimensionale benadering' van het recht, zo heet het dan, richt zich niet alleen op het recht als juridisch-dogmatisch systeem, maar ook op de wereld waarop dat systeem betrekking heeft.⁹ Een echte 'T-shaped lawyer' verdiept zich niet alleen in eindeloze juridisch-dogmatische figuurzagerij, maar neemt ook kennis van de inzichten die de sociale wetenschappen en de natuurwetenschappen hem bieden.¹⁰ Maar echt multidimensionaal kan de rechtswetenschap natuurlijk alleen zijn wanneer zij ook acht slaat op academische disciplines die zich kunnen uitspreken over de normatieve dimensie van het recht.¹¹ Theoretische, filosofische en anderszins meer beschouwelijke benaderingen zijn onmisbaar om iets zinnigs te kunnen zeggen over de vraag naar de rechtvaardigheid van het recht, nog afgezien van de juridisch-dogmatische juistheid of de praktische werking ervan.¹²

Recent verschenen twee onderling heel verschillende, maar toch ook verwante boeken die bij de *Bildung* van rechtenstudenten behulpzaam kunnen zijn. Ten eerste gaat het om *De onzichtbare maat*, een begin dit jaar verschenen boek van de Leidse hoogleraar rechtsfilosofie Andreas Kinneging.¹³ In dat toegankelijke en vlot geschreven boek legt Kinneging helder uit waarom hij de aanvaarding van vrijheid en gelijkheid als de waarden die aan het moderne recht ten grondslag liggen hoogst problematisch vindt. In plaats daarvan pleit hij voor de herwaardering van gemeenschapszin en morele voortreffelijkheid. Die waarden vindt Kinneging terug in de 'Europese Traditie', sterk gevormd door antieke en christelijke auteurs als Plato, Aristoteles, Augustinus en Thomas van Aquino. In zijn ongeveer tegelijkertijd verschenen boek *The Concept of Liberal Democratic Law* betoogt de Zuid-Afrikaanse rechtsfilosoof Johan van der Walt – hoogleraar rechtsfilosofie in Luxemburg – zo ongeveer het tegenovergestelde, opvallend genoeg deels op basis van dezelfde teksten.¹⁴ Beide boeken zijn het bespreken meer dan waard.

Voor argeloze lezers is het misschien even wennen dat Kinneging de nog tot ons sprekende stemmen uit hele tijdvakken zomaar bij elkaar veegt en er vervolgens een eenvormig etiket op plakt

2 Andreas Kinneging: *De onzichtbare maat*

2.1 Moderniteit en Traditie

Voor wie met het werk van Andreas Kinneging nauwelijks bekend is, levert zijn nieuwe boek wellicht een prikkelende en verrassende leeservaring op. Voor argeloze lezers is het misschien even wennen dat Kinneging de nog tot ons sprekende stemmen uit hele tijdvakken zomaar bij elkaar veegt en er vervolgens een eenvormig etiket op plakt. Het boek begint met een frontale aanval op 'de Moderniteit', een periode die Kinneging zo ongeveer laat beginnen bij Hobbes en Descartes, vervolgens met de Franse Revolutie een flinke zwengel krijgt en de laatste decennia een tragisch zedelijk dieptepunt zou hebben bereikt. Vervolgens pleit Kinneging voor een herwaardering van 'de Europese Traditie', een begrip waarin platonisme en christelijke scholastiek – de veronderstelde dominante denkrichtingen in de oudheid, middeleeuwen en renaissance – zijn samengevoegd en die door Kinneging beschouwd wordt als 'het beste wat de mensheid ooit heeft voortgebracht'.¹⁵ De Traditie dus versus de Moderniteit. Dat doet enigszins denken aan de strijd tussen de indoraptor en de indominus rex in een merkwaardige film die ik laatst zag: twee reusachtige, in een laboratorium in elkaar geknutselde dinosaurussen die vanaf het scherm heel hard brullen, maar in feite slechts op fantasie berusten.¹⁶

Neem alleen al de klassieke oudheid: een periode die zo'n dertienhonderd jaar omspant en in geografische zin betrekking heeft op een gebied dat zich uitstrekt van Egypte tot het huidige Schotland en

van Spanje tot Syrië. Een cultureel en intellectueel spiegelpaleis van onderling tegenstrijdige ideeën en verhalen dat verleidt tot eindeloos verkennen en rondwalen en waarin we de weg gelukkig nooit helemaal zullen kennen.¹⁷ Een ruimte waarin een ongekende veelstemmigheid heerst en idealisten botsen op nihilisten, relativisten op universalisten, hedonisten op moralisten, rationalisten op cynici, atheïsten op religieuzen, radicale democraten op zonnekoningen, anarchisten op gezagsaanbidders, fatsoensfetisjistten op openlijk masturbbeerders en nog veel meer.¹⁸ Wie in die discussies een dominant mens- en wereldbeeld of vaste grondtoon weet te ontwaren of uit al die onderling tegenstrijdige opvattingen een eenduidige essentie weet te destilleren, verdient meteen de Nobelprijs voor alle wetenschappen tegelijk (en dan kunnen die voor de vrede en de literatuur er ook wel meteen bij). Hetzelfde gaat op voor de middeleeuwen en de renaissance. En voor 'de Moderniteit' al helemaal.

In de complexiteit van de geschiedenis is Kinninging niet geïnteresseerd. Sterker nog: hij is helemaal niet geïnteresseerd in complexiteit

In de complexiteit van de geschiedenis is Kinninging echter niet geïnteresseerd. Sterker nog: hij is helemaal niet geïnteresseerd in complexiteit. Voor hem is duidelijk dat 'de dingen een natuur, een wezen, een essentie hebben' en vanachter zijn bureautafel is hij veel beter in staat die essentie te bepalen dan wetenschappers die hun object van onderzoek serieus nemen en niet weglopen voor de ingewikkeldheid en soms ook de weerbarstige ongrijpbaarheid van hun onderwerp.¹⁹ Dat blijkt eens te meer wanneer Kinninging zijn visie op de Verlichting en de Romantiek met ons deelt – volgens hem de twee mens- en levensbeschouwelijke pijlers waarop de Moderniteit berust. De essentie van die denkrichtingen bestaat volgens hem in 'waar zij consequent doorgeredeneerd voor staan'.²⁰ En wie kan zulk denkwerk nu beter verrichten dan Andreas Kinninging? Bijkomend voordeel van zo'n aanpak is natuurlijk dat het niet langer nodig is zich werkelijk te verdiepen in al die weerbarstige teksten en andere bronnen die telkens opnieuw ontsnappen aan eenduidige bepaling. Het lezen van Locke, Rousseau en Kant met behulp van Kinningings strenge, in weeste rode inkt gestelde correcties is veel eenvoudiger.²¹

2.2 Verlichting en Romantiek

In de inleiding van *De onzichtbare maat* krijgt de lezer als instructie mee dat hij het boek zal moeten lezen 'met het raam open en de verwarming uit'. En dan maar 'lezen als een koe, langzaam en herkauwend'.²² Kinningings argument blijkt echter zo eendimensionaal en doorzichtig dat zo'n omslachtige leeswijze helemaal niet nodig is. En voortdurend herkauwen doet de lezer vanwege alle eindeloze herhalingen vanzelf wel. Het voortdurende refrein: de Moderniteit is een monsterverbond tussen Verlichting en Romantiek, die elk op eigen wijze vrijheid en gelijkheid voorstellen en de moderne westerse wereld vergaand

hebben doen ontsporen. Een heroriëntatie op noties van gemeenschap en hiërarchie zoals Kinninging die terugvindt in de Europese Traditie is nodig om onze samenlevingen in morele zin weer op de rails te krijgen. Vandaar ook de ondertitel van het boek: *Archeologie van goed en kwaad*. Kinninging, zo is het idee, gaat erin te werk als een archeoloog die de inferieure aanbouw van de laatste eeuwen met een pikhouweel te lijf gaat, het puin wegschept en al het mooie en goede blootlegt dat door de Moderniteit aan het zicht is onttrokken.²³

Wat deugt er dan niet aan de Verlichting? De grootste bezwaren zijn het blinde geloof in de markt en de technologie en de preoccupatie met onmiddellijke bevrediging van de begeerten die voor die denkrichting kenmerkend zouden zijn. Even ter verduidelijking: Kant is volgens Kinninging geen consequent redenerende Verlichtingsfilosoof, Bentham wel.²⁴ Wie de Verlichting zijn gang laat gaan, blijft uiteindelijk zitten met 'een wereld van entertainment-parken, shoppingmalls en outlets, alomtegenwoordige snelwegen en auto's, speelparadijzen, wellness-centers, hypermarkten, porno- en koopsites, prefab woontorens en woonwijken, een toeristenindustrie over de hele wereld en heel veel snoep, drank, zoet en vet eten, drugs en beeldschermen'.²⁵ Toen zij nog jong was, schrijft Kinninging, had de Verlichting wel iets weg van een mooie prinses. Maar later ontpopte zij zich als een oude heks die de mensheid met haar valse belofte van gelijke vrijheid lelijk in de val heeft laten lopen.²⁶ Een afschuwwekkende suikerspinnensamenleving waarin tussen verschillende behoeften geen enkele hiërarchie meer kan bestaan, dat is waar het Verlichtingsideaal van gelijke vrijheid op uit zou zijn gelopen. 'Push-pin is as good as poetry': zolang het de lusten bevredigt is alles OK.²⁷

De Romantiek is volgens Kinninging een even verderfelijke denkrichting. Gelegen in Kinningings Procrustesbed kenmerkt de romantische denkrichting zich in de kern door een sterke nadruk op authenticiteit, eigenheid, oorspronkelijkheid.²⁸ Dat wil zeggen: centrale aandacht voor het bijzondere, het particuliere, het specifieke en niet voor algemene abstracties. *Bildung* komt in de romantische visie als het goed is niet neer op vorming binnen een bepaalde traditie, maar op zelfontplooiing, dat wil zeggen, jezelf te vormen naar je eigen hoogst individuele persoon en op die manier te worden wie je ten diepste eigenlijk al bent.²⁹ Dat authenticiteitsideaal is voor Kinninging vooral een gruwel omdat het zou leiden tot grenzeloos egoïsme en eindeloze navelstaarderij. Het zou de aandacht afleiden van het belang van traditionele samenlevingsverbanden als het gezin, de familie, de kerk, de vereniging en de wijdere publieke gemeenschap. Een wereld waarin iedereen speltbrood eet, in dezelfde elektrische huurauto's dezelfde zogenaamd authentieke dorpen aan de zuidkust van Kreta bezoekt en alleen nog aandacht heeft voor het eigen unieke 'ik', dat is wel zo'n beetje waar de Romantiek – mits consequent doorgeredeneerd natuurlijk – noodzakelijkerwijs op uit zou draaien.³⁰

2.3 Plato en Thomas van Aquino

Pas nadat hij gehakt heeft gemaakt van het dystopische universum van de Moderniteit komt Kinninging toe aan een nadere bespreking van de Europese Traditie. Het deel over Plato dat die bespreking opent is wat mij betreft het beste dat het boek te bieden

onder meer vrij beschikbaar via www.youtube.com/watch?v=FiCslvCjZEY, met het imposante gevecht tussen de dinosaurussen vanaf 4:55. Vanaf 7:15 – schrik niet – is ook te zien wat de mosasaurus vermag.

- 17 Een meesterlijk boek over de wijze waarop de oudheid zich leent voor telkens weer nieuwe vormen van confrontatie en toe-eigening in later eeuwen is D. Rijser, *Een telkens nieuwe Oudheid. Of: hoe Tiberius in New Jersey belandde*, Amsterdam: Amsterdam University Press 2016. Van harte aanbevolen.
- 18 Hier valt nauwelijks tegenop te verwijzen. Een toegankelijk boek waarin terecht wordt afgerekend met eendimensionale – zeg maar gewoon slaapverwekkend saaie – visies op de oudheid zoals die van Kinninging is S. Goldhill, *Love, Sex and Tragedy: How the Ancient World Shapes Our Lives*, Chicago: The University of Chicago Press 2005.
- 19 Kinninging 2020, p. 19. Zie ook p. 95-97, p. 103-104, p. 123-125, p. 160-161 en vele andere passages voor het voortdurend herhaalde argument dat opmerkzaamheid voor nuance en complexiteit slechts blijk geeft van een verderfelijke romantisch nominalisme dat niet *in abstracta* denkt en daarom uiteindelijk gedoemd is weg te zinken in de eigen particulariteit.
- 20 Kinninging 2020, p. 19.
- 21 Een goed voorbeeld van een boek dat juist de complexiteit en ongrijpbaarheid van een auteur als Rousseau wil laten zien is B. van Roermund, *Volksvertegenwoordiging: Rousseau's Maatschappelijk Verdrag in de spiegel van de rechtsstaat*, Budel: Damon 2000. Een verrassende lezing van Locke is onder meer te vinden in M. de Wilde, "God hath given the world to men in common". Grenzen aan privé-eigendom in geval van nood en verspilling in het middeleeuwse en vroegmoderne natuurrecht, *Netherlands Journal of Legal Philosophy* 2013, afl. 1, p. 8-28. Enzovoort, natuurlijk.
- 22 Kinninging 2020, p. 47.
- 23 Zie voor het beeld van de ideeënhistoricus als archeoloog ook M. Foucault, *L'archéologie du savoir*, Parijs: Gallimard 1969 en Q. Skinner, *Liberty before Liberalism*, Cambridge: Cambridge University Press 1998, p. 112. Beiden *bien etonnés*

heeft. Op zichzelf bevat het niets nieuws, maar voor wie nauwelijks iets weet over Plato bevat het zeer instructieve uitleg. Zo schrijft Kinneging buitengewoon helder over enkele kwesties die Platodeskundigen al sinds jaar en dag verdeeld houden, waaronder bijvoorbeeld de chronologie van Plato's dialogen en de daarmee sterk verbonden vraag of Plato's oeuvre in inhoudelijk opzicht een duidelijke eenheid vertoont of juist een significante ontwikkeling laat zien. Dat Kinneging voor de op zichzelf goed verdedigbare eenheidsthese opteert, hoeft gezien zijn op vaste essenties gerichte denktrant niet te verbazen.³¹ Daarnaast bevat het deel over Plato een uitstekende uiteenzetting over Plato's Ideeënleer: werkelijk ontzettend handig, zoals Kinneging zelf ook schrijft, voor degenen die van die theorie slechts in oppervlakkige zin hebben kennisgenomen.³²

Van bijzonder belang is wat dan volgt over Plato's ethiek en politieke filosofie. Zoals bekend zag Karl Popper in Plato een voorname vijand van de moderne open samenleving en ziet hij in zijn schets van de ideale staat in de *Politeia* een soort blauwdruk voor een totalitaire samenleving waarin tirannie en onderdrukking hoogtij vieren.³³ Dergelijke opvattingen wijst Kinneging terecht met kracht van de hand. Een repressieve staat waarin een kleine elite profiteert van ruime privileges en de rest van de samenleving met geweld onder de duim wordt gehouden, is wel het laatste dat Plato ons voorhoudt. In plaats daarvan gaat het in de *Politeia* om een politieke vertaling van een natuurlijke orde in de menselijke ziel, waarin het redelijke het leidend beginsel zou moeten zijn, hooguit geassisteerd door nobele temperamenten en op veilige afstand van de platte begeertes.³⁴ Op het niveau van de staat gaat het daarbij om een denkbeeldig ideaal en niet om een in de praktijk van bovenaf op te leggen staatsmodel. Integendeel: zo'n staatsbestel zou meer weg hebben van een legerkamp dan van een stad en wordt in Plato's *Wetten* dan ook expliciet verworpen.³⁵

In zijn megalomane pretentie en totale gebrek aan relativering en zelfkritiek heeft het boek van Kinneging wel iets potsierlijks. Maar de profetische gedrevenheid waarmee het is geschreven maakt het juist ook weer aantrekkelijk

Waar Kinneging zijn uiteenzetting over Plato en het platonisme duidelijk situeert in een aantal geleerde discussies, beperkt hij zich in zijn uitleg over Thomas van Aquino vrijwel geheel tot beschrijving. Hoewel het ook hier een helder verhaal betreft, is Kinnegings college over de grote scholast daarom toch minder aantrekkelijk om te lezen. Een rode draad in het exposé is dat Thomas evenals Plato en diens leerling Aristoteles een objectieve morele orde achter de verschijnselen veronderstelt en de wereld niet beschouwt als een reeks amorele en waardeloze feiten.³⁶ Ook voor hem is er een 'onzichtbare maat' in de dingen waaraan mens en maatschappij zullen moeten voldoen om goed en rechtvaardig te zijn. Met andere woorden: iets is goed en rechtvaardig omdat

het voldoet aan een objectieve standaard, niet omdat wij het als dusdanig benoemen of ervaren. Daarmee sluit ook het werk van Thomas van Aquino aan bij een traditie van universalisme en realisme (er bestaat een van de verschijnselen onafhankelijke morele orde) en keert hij zich tegen het relativisme en nominalisme (iets is goed en rechtvaardig omdat wij het als zodanig benoemen en ervaren) dat zo kenmerkend zou zijn voor de Moderniteit.

2.4 Filosofische stromantactiek

Hoe nu over Kinnegings nieuwe boek te oordelen? Dat is een moeilijke kwestie. In zijn grootse, haast megalomane pretentie en totale gebrek aan relativering en zelfkritiek heeft het af en toe wel iets potsierlijks. Maar de profetische gedrevenheid waarmee het is geschreven maakt het juist ook weer aantrekkelijk. Ondanks alle bombast is het helder en soms ook geestig geschreven, zodat het leest als een trein. In de inleiding van zijn boek legt Kinneging uit dat hij een boek heeft willen schrijven dat wetenschappelijk is en niet ideologisch. Een echte wetenschapper, stelt hij, stelt zich bewust de vraag: '[W]at is mijn mens- en wereldbeeld? Van welke veronderstellingen gaat het uit? Kloppen die wel?'³⁷ Ik geloof niet dat Kinneging in die zin een wetenschappelijk boek heeft geschreven. Het valt zeer te prijzen dat hij de fundamentele vragen stelt die anderen vaak onbesproken laten, maar om naar zijn eigen maatstaf wetenschappelijk te zijn treedt Kinneging zelf te veel op als de 'de onzichtbare maat' waaraan hij het object van zijn onderzoek toetst en die zelf nergens kritisch wordt onderzocht.

Om naar zijn eigen maatstaf wetenschappelijk te zijn treedt Kinneging zelf te veel op als de 'de onzichtbare maat' waaraan hij het object van zijn onderzoek toetst en die zelf nergens kritisch wordt onderzocht

Zelf spiegelt Kinneging zich aan vermaarde conservatieve denkers als Leo Strauss en Eric Voegelin, die belangrijke boeken schreven waarin zij afrekenen met dezelfde denkers die ook Kinneging tot zijn opponenten rekent.³⁸ Bij hun niveau komt Kinneging geen moment in de buurt. Het belangrijkste verschil is dat Strauss en Voegelin zich serieus in hun tegenstanders verdiepen en Kinneging zich in zijn boek tevreden stelt met een filosofische stromantactiek die de ideeën van zijn vijanden reduceert tot eendimensionale sjablonen die aan de diepte en rijkdom van hun denkbeelden op geen enkele wijze recht doen. Dat betekent allemaal niet dat Kinnegings boek niet toch ook van grote waarde kan zijn. Wij beschikken nu over een helder filosofisch schotschrift dat moderne ideeën over vrijheid en gelijkheid van fundamentele tegenspraak voorziet. Het is goed dat zo'n geschrift er nu is, al is het maar omdat verdedigers van de kernwaarden van de moderne liberale democratie zich tot dergelijke kritiek zullen moeten verhouden om niet op termijn aan geloofwaardigheid in te boeten.

de se trouver ensemble met Kinneging, wellicht.

24 Kinneging 2020, p. 52, waar Kinneging de Verlichting beschrijft als een denkrichting die 'de instrumentele rationaliteit' op de troon heeft geheven.

25 Kinneging 2020, p. 22.

26 Kinneging 2020, p. 34-35.

27 J. Bentham, 'The Rationale of Reward', in: J. Bowring (red.), *The Works of Jeremy Bentham* (band 2, deel 1), Edinburgh: William Tait 1839, p. 253: 'Prejudice apart, the game of push-pin is of equal value with the arts and sciences of music and poetry' (push-pin verwijst naar een spel dat destijds populair was onder kinderen). Zie voor de beroemde bestrijding van dat standpunt J. Stuart Mill, *Utilitarianism*, Oxford: Oxford University Press 1998, hoofdstuk 2.

28 Kinneging 2020, p. 28-29.

29 Zie in die zin reeds W. von Humboldt, 'Theorie der Bildung des Menschen', in: *Werke in fünf Bänden* (deel 1), Stuttgart: G. Cotta'sche Buchhandlung 1960 (oorspr. uitgave 1793), p. 235: 'Im Mittelpunkt [...] steht der Mensch, der [...] nur die Kräfte seiner Natur stärken und erhöhen, seinem Wesen Werth und Dauer verschaffen will.'

30 Kinneging 2020, p. 92 e.v.

31 Kinneging 2020, p. 232-241.

32 Kinneging 2020, p. 242-290.

33 K. Popper, *The Open Society and its Enemies. Vol. I: The Spell of Plato*, Londen: Routledge 1945.

34 Zie o.a. G. Ferrari, *City and Soul in Plato's Republic*, Chicago: The University of Chicago Press 2005; K.M. Crotty, *The City-State of the Soul: Constituting the Self in Plato's Republic*, Londen: Lexington Books 2016.

35 Plato, *Wetten* 666e.

36 Kinneging 2020, p. 494-495.

37 Kinneging 2020, p. 39.

38 L. Strauss, *Natural Right and History*, Chicago: The University of Chicago Press 1965; E. Voegelin, *The New Science of History*, Chicago: The University of Chicago Press 1952.

3 Johan van der Walt: *The Concept of Liberal Democratic Law*

3.1 *Voorbij het eigen gelijk*

Het is precies die inzet waarmee Johan van der Walts *The Concept of Liberal Democratic Law* is geschreven. In een tijd van opkomend populisme en politiek illiberalisme, aldus Van der Walt, is het hard nodig de filosofische grondslagen van de liberale democratie opnieuw kritisch te doordenken.³⁹ Daarom schreef hij een boek waarin hij een aantal ideeënhistorische en rechtsfilosofische grondslagen van de moderne democratische rechtsstaat blootlegt en die vervolgens onderwerpt aan scherpe analyse. In methodologisch opzicht bedient Van der Walt zich niet van het beeld van de archeologie, zoals Kinninging. In plaats daarvan verwijst hij in metaforische zin naar de kunst van het destilleren. In zijn boek wil Van der Walt zich niet beperken tot intellectuele schatgraverij, maar stelt hij zich ten doel de vondsten die hij doet verder te verfijnen en in een 'distilled concept of liberal democratic law' alleen die elementen mee te nemen die mogelijk bruikbaar zijn om tot een beter politiek en filosofisch antwoord te komen op de vele uitdagingen die de liberale democratie op dit moment bedreigen.⁴⁰

In een tijd van opkomend populisme en politiek illiberalisme, aldus Van der Walt, is het hard nodig de filosofische grondslagen van de liberale democratie opnieuw kritisch te doordenken

Een belangrijk vertrekpunt daarbij is onder meer dat de liberale democratie 'de boel bij elkaar' zal moet blijven houden in een pluriforme samenleving waarin opvattingen over recht en rechtvaardigheid sterk uiteenlopen. Een heroriëntatie op het natuurrecht van Plato en Thomas van Aquino, zoals bepleit door Kinninging, is daarbij volgens Van der Walt onwenselijk. Een rechtssysteem dat uitgaat van een objectieve, los van de stoffelijke wereld bestaande morele orde onttaardt immers al snel in een onderdrukkend juridisch stelsel wanneer zo'n objectieve morele orde door velen niet als vanzelfsprekend wordt aanvaard. Aan de andere kant ziet Van der Walt een groot gevaar in een waardenrelativisme dat elk geloof in een morele *common ground* heeft opgegeven en nog slechts uitgaat van een rechtsopvatting waarin van juridisch verplichtende gezamenlijke waarden geen enkele sprake meer is. Als we de liberale democratie alleen nog opvatten als een op zichzelf waardenvrije procedure (de meeste stemmen gelden en daarmee basta), wat hebben we dan nog in handen om ons principieel te verzetten tegen de illiberale krachten die onze rechtsstaat vandaag de dag zo ernstig bedreigen?

Wie het geloof in redelijkheid, menselijke waardigheid en gelijke vrijheid opgeeft en alleen nog vertrouwt op moreel inhoudsloze procedures, aldus Van der Walt, is geen echte liberaal-democraat, maar omarmt in feite een (nog slechts als liberale democratie vermomde) cynische machtspolitiek 'as ruthless as any amoral [...] pursuit of power'.⁴¹ Maar even riskant

is volgens Van der Walt een naïef idealisme dat blindelings vertrouwt in de politieke en morele 'correctness' van de liberale democratie en geen rekening houdt met een 'deep diversity' die inhoudt dat aan geen enkele visie een vanzelfsprekend 'eigen gelijk' toekomt – zelfs niet aan de beginselen van de democratische rechtsstaat. Om uit de impasse te komen stelt Van der Walt een 'dual relation to correctness' voor: enerzijds zal de liberaal-democraat het geloof in de morele juistheid niet moeten verliezen, maar anderzijds zal hij toch ook steeds 'voorbij het eigen gelijk' moeten denken. Wie het niet met hem eens is, zo zal hij zich moeten realiseren, hoeft niet per se te gelden als achterlijk persoon die de zegeningen van de liberale democratie nog niet goed genoeg tot zich door heeft laten dringen.⁴²

In zijn uitgebreide ideeën-historische en filosofische zoektocht vindt Van der Walt het belang van zo'n 'dual relation to correctness' onder meer terug in Sophokles' *Antigone*

3.2 *Sophokles' Antigone*

In zijn uitgebreide ideeënhistorische en filosofische zoektocht vindt Van der Walt het belang van zo'n 'dual relation to correctness' onder meer terug in Sophokles' *Antigone*.⁴³ Na een vreselijke oorlog beveelt Kreon – alleenheerser over de stad Thebe – om het lijk van Antigone's broer Polyneikes, die tegen zijn eigen stad ten strijde trok, onbegraven op het slagveld te laten liggen, ten prooi aan de honden en de vogels. Eteokles, die vocht voor zijn eigen stad en ook is gesneuveld, zal juist met alle pracht en praal worden begraven. Antigone schendt Kreons gebod en begraaft Polyneikes alsnog, daarmee tegemoetkomend aan de plicht die naar algemeen inzicht rust op naaste familieleden van een overledene. Kreon is des duivels en veroordeelt Antigone ter dood. Een antieke heldin die terecht in opstand komt tegen een misdadig regime, zo leggen veel handboeken in de rechtsfilosofie dan vervolgens uit. Goddelijk recht gaat hier boven het menselijk recht dat door Kreon is uitgevaardigd. Met vervolgens dan vaak verwijzing naar moderne burgerlijk ongehoorzame helden als Mahatma Gandhi en Martin Luther King, met wie Antigone zo ongeveer op één lijn te stellen zou zijn.⁴⁴

Terecht betoogt Van der Walt in zijn boek dat een dergelijke, nogal eendimensionale interpretatie van Sophokles' *Antigone* als 'quasi-Platonic reprimand of sovereign action' niet juist kan zijn. Hoewel er goede aanwijzingen zijn dat Kreons gebod om Polyneikes onbegraven te laten in antieke ogen niet per se onrechtmatig hoeft te zijn geweest, is zijn bevel en zeker ook zijn onverbiddelijkheid na Antigone's arrestatie zeker niet onproblematisch.⁴⁵ Maar ook aan het gedrag van Antigone kleven duidelijke bezwaren. Haar categorische afwijzing van het verbod van Kreon als rechtmatig heerser geldt in antieke ogen als ten minste even goddeloos als dat verbod zelf. Zelfs nog problematischer wordt het vanwege Antigone's fundamentalistische fixatie op haar eigen gelijk wanneer

39 Van der Walt 2020, p. x-xii.

40 Van der Walt 2020, p. 13-14.

41 Van der Walt 2020, p. 4.

42 Van der Walt 2020, p. 3-5.

43 Van der Walt 2020, p. 60-64.

Zie in dezelfde zin ook L. van den Berge, 'Sophocles' *Antigone* and the Promise of Ethical Life: Tragic Ambiguity and the Pathologies of Reason', *Law and Humanities* (1) 2017, afl. 2, p. 205-227; W. Oudemans & A. Lardinois, *Tragic Ambiguity. Anthropology, Philosophy and Sophocles' Antigone*, Leiden: Brill 1987.

44 Zie o.a. P.C. Westerman, *Rechtsfilosofie. Inleiding*, Heerlen: Open Universiteit 1998, p. 98-101.

45 Vgl. Van den Berge 2017, p. 210-213, met verdere verwijzingen.

haar om verantwoording wordt gevraagd. De wetten van de stad zullen haar worst wezen, dat is duidelijk. Er is er maar één die blijkbaar een bijzonder lijntje heeft met Zeus en dus de waarheid in pacht heeft en dat is Antigone. In dat opzicht doet haar gedrag toch meer denken aan dat van Ulrike Meinhof dan dat van Gandhi of MLK.⁴⁶

De belangrijke conclusie die Van der Walt daaraan verbindt is dat het onvermogen om voorbij het eigen gelijk te denken van zowel Antigone als Kreon uiteindelijk tot grote ellende leidt – voor henzelf, maar ook voor de stad waarvan zij deel uitmaken. Er is geen aristotelische balans, rawlsiaans reflectief evenwicht, dworkiniaans juist antwoord of enige andere filosofische toverformule die de diepe verschillen tussen de morele overtuigingen van burgers kan wegnemen – niet in het Thebe zoals Sophokles het beschrijft, maar ook niet in onze eigen hedendaagse wereld. Daarom zit er niets anders op dan ondanks die verschillen toch met elkaar samen te leven. De kunst is daarbij niet te vervallen tot een cynisch nihilisme dat alle idealen laat varen en genoeg neemt met moreel lege vormen als enig gezamenlijk juridisch referentiepunt. Maar aan de andere kant laat Sophokles' tragedie ons ook zien, aldus Van der Walt, wat er kan gebeuren wanneer de eigen idealen als zaligmakend worden opgevat en alles in het werk wordt gesteld om die ook aan anderen op te dringen – of zij die idealen zelf nu delen of niet.⁴⁷

3.3 *Het gedestilleerde concept*

Sophokles' *Antigone* is nog maar één voorbeeld van een belangrijke klassieke tekst die door Van der Walt wordt behandeld. Hetzelfde geldt voor Plato's *Gorgias* en *Protagoras*, Thucydides' *Historiën*, Aristoteles' *Metafysica*, Augustinus' *De stad van God*, Thomas van Aquino's *Hoofdzaken van de theologie* en nog veel meer geschriften die ook in Kinnegings boek een belangrijke rol spelen. Een verschil is wel dat schoolse, strikt *ex cathedra* over ons uitgestorte uitleg ons dit keer zoveel mogelijk bespaard blijft en de behandelde klassieke teksten steeds in een verrassend licht komen te staan. Bovendien verbindt Van der Walt zijn ideeënhistorische uitweidingen ook steeds aan hedendaagse rechtsfilosofische discussies – kwesties die Kinneging grotendeels uit de weg gaat door de Moderniteit en alles wat zij heeft voortgebracht al bij voorbaat als verdacht te bestempelen. Bijzonder is met name dat Van der Walt verschillende rechtsfilosofische tradities bij elkaar brengt en denkers als Hart, Kelsen en Dworkin met evenveel scherpte en aandacht behandelt als Heidegger, Schmitt en Agamben.

Het is in dit korte artikel helaas niet mogelijk recht te doen aan de rijkdom aan inzichten waarmee Van der Walt ons in zijn boek confronteert. Daarom volsta ik met een korte schets van het 'distilled concept of liberal democratic law' dat hij aan het slot van zijn ideeënhistorische en filosofische zoektocht overhoudt. Een belangrijke conclusie is onder meer dat zo'n puur concept geen referenties zal kunnen bevatten aan platoonse en aristotelische concepties van 'het Goede, het Ware en het Schone' of 'het Goede Leven'. Ons leven in de moderne wereld, schrijft hij, 'has no essence that can be realised' en ook geen 'potentiality that can be actualised'.⁴⁸ Zoals gezegd betekent dat niet dat we moeten vervallen tot een cynisch moreel nihilisme, maar wel dat we eraan zullen moeten wennen dat het moderne samenleven 'hangs suspended

in the perpetual postponement of fulfilment'.⁴⁹ Met andere woorden: het is goed om idealen te hebben, maar tegelijkertijd is het noodzakelijk oog te houden voor de onvermijdelijke gebrokenheid en onvervulbaarheid van die idealen – een inzicht dat we ook al opdeden aan de hand van Sophokles' *Antigone*.

Voor het recht betekent dat onder meer dat rechtsfilosofische theorieën die definitieve oplossingen, juiste antwoorden of aan alle twijfel ontheven redelijke beginselen aandragen voor Van der Walt weinig geloofwaardig zijn. Weg dus met Rawls voor zover hij ons tracht wijs te maken dat er een 'reflectief evenwicht' is met bijbehorende liberale uitgangspunten waarop deliberanten vanachter een 'sluier der onwetendheid' sowieso op uit zouden komen. En weg met Dworkin wanneer hij veronderstelt dat er een objectieve rede bestaat die ook in moeilijke gevallen kan bepalen dat 'one side is simply right and the other simply wrong'.⁵⁰ Aan de moderne waarden van gelijke vrijheid en liberale democratie komt volgens Van der Walt geen vanzelfsprekend gelijk toe. Maar dat is nog geen reden die waarden in te ruilen voor het verstikkende moralisme van denkers als Kinneging, of juist voor de 'candid amorality' van cynische realisten als Carl Schmitt.⁵¹ Voortgezet geloof in een problematisch en onvervulbaar ideaal dat niet zaligmakend is – dat is volgens Van der Walt het beste waarop we kunnen hopen.⁵²

Het rechtsfilosofische en ideeënhistorische perspectief op het recht is geen academische franje, maar bittere noodzaak, onmisbaar om juridische problemen goed te kunnen begrijpen en uiteindelijk ook met adequate en verantwoorde oplossingen te kunnen komen

4 Tot slot: *Bildung* is geen academische franje

Waarom verdient het voor moderne juristen en rechtenstudenten nu aanbeveling van dit soort zaken kennis te nemen? Hebben zij niet al hun handen vol aan het bijhouden van wetgeving en jurisprudentie en het ontwikkelen van hun *21st century skills*? Natuurlijk: juristen hoeven niet per se ook filosofen of historici te zijn en er is nog zo ontzettend veel meer waar men zijn kostbare tijd aan kan besteden. Denk bijvoorbeeld aan de bestuurs- en bedrijfskunde, de economie, de psychologie en de milieu- en klimaatkunde: allemaal buitengewoon relevant en belangrijk om voldoende begrip te ontwikkelen van de sociaal-maatschappelijke en beleidsmatige context waarmee het moderne recht steeds meer verknoopt raakt. Toch is het van groot belang dat de rechtswetenschap haar banden met de geesteswetenschappen intussen niet verwaarloost. Voor sommigen gelden die misschien als 'a dispensable extra', hooguit 'a welcome diversion from the hard work of law'.⁵³ Maar het rechtsfilosofische en ideeënhistorische perspectief op het recht is geen academische franje,

46 Vgl. Van den Berge 2017, p. 216-220, met verdere verwijzingen.

47 Van der Walt 2020, p. 63-64.

48 Van der Walt 2020, p. 234.

49 Van der Walt 2020, p. 234-235.

50 R. Dworkin, *Taking Rights Seriously*, Cambridge, MA: Harvard University Press 1978, p. 290.

51 Van der Walt 2020, p. 229; zie ook p. 45-49.

52 Van der Walt 2020, p. 243-248.

53 K.M. Crotty, *Law's Interior: Legal and Literary Constructions of the Self*, Cornell: Cornell University Press 2001, p. 21.

maar bittere noodzaak, onmisbaar om juridische problemen goed te kunnen begrijpen en uiteindelijk ook met adequate en verantwoorde oplossingen te kunnen komen.⁵⁴

De scherpe analyses van Johan van der Walt, maar ook de megalomane bombast en de weinig verfijnde kritiek van Andreas Kinneging kunnen in een voortgaand gesprek over juridische waarden een belangrijke rol vervullen

Er zijn in mijn ogen twee gevaren die het recht bedreigen wanneer het van serieuze geesteswetenschappelijke reflectie verstoken blijft. Ten eerste bestaat het risico van een ongezonde fixatie op een in zichzelf gekeerde bureautafellogica die het recht reduceert tot juridisch-dogmatische dorknoperij en zich verder nauwelijks ergens iets van aantrekt. Daarnaast staat het gevaar van een benadering waarbij de rechtswetenschap zich kritiekloos voor het karretje laat spannen van empirisch georiënteerde wetenschappers die voor de eigen, niet-instrumentele dimensie van het recht soms weinig oog hebben. Een rechtswetenschap die empirische inzichten incorporeert zonder daarbij bewust een normatieve theorie

te hanteren, neemt al snel de rationaliteit aan van een consultancyfirma: klaar om de economie vooruit te helpen en de wereld klaar te stomen voor de 'uitdagingen van morgen', maar niet per se geïnteresseerd in waarden die niet onmiddellijk met doelen of oplossingen in verband staan. Het eigen, niet-instrumentele belang van rechtsstatelijke noties van democratie, legaliteit, grondrechten en machtsevenwicht raakt daarbij al snel buiten beeld.⁵⁵

Om de morele dilemma's en normatieve keuzes die achter het recht als regelsysteem en beleidsinstrument schuilgaan goed op het netvlies te houden, zijn waardengeoriënteerde benaderingen van het recht van levensbelang. De filosofie en de ideeëngeschiedenis leveren misschien geen eenduidige oplossingen, maar bieden wel een taal waarin de waarden die aan het recht ten grondslag liggen op zinvolle wijze kunnen worden onderzocht en bediscussieerd. Voor een rechtswetenschap die niet wil verdorren tot ziellose figuurzagerij en bovendien meer wil zijn dan een instrument van sturing en beleidsvorming, is een voortgaand gesprek over de waarden van het recht onmisbaar.⁵⁶ Als dat in onderwijskundige visiedocumenten en in bestuurskamers van universiteiten tegenwoordig opnieuw *Bildung* moet heten, heeft dat mijn volle ondersteuning. De scherpe analyses van Johan van der Walt, maar ook de megalomane bombast en de weinig verfijnde kritiek van Andreas Kinneging kunnen in een voortgaand gesprek over juridische waarden een belangrijke rol vervullen. Een moderne rechtswetenschap die niet voor kritiek als die van Kinneging wegloopt, maar er zich adequaat toe verhoudt, wordt er alleen maar sterker van.

⁵⁴ Vgl. Van den Berge 2020.

⁵⁵ Zie ook L. van den Berge, 'Pleidooi voor een multidimensionale bestuursrechtswetenschap', *blog.montaignecentre.com* juni 2020.

⁵⁶ Vgl. o.a. Van Klink & Poort 2013.

ArsAequi Libri

Klassieker

16 Juristen en hun filosofische inspiratie

Dit boek in de *Ars Aequi Klassiekerreeks* bevat intellectuele biografieën van zestien belangrijke Nederlandse juristen.

Hun juridisch werk wordt geplaatst in het licht van hun, al dan niet expliciet beleden, rechtstheoretische uitgangspunten. Daarmee wordt een beeld verkregen van de doorwerking van rechtstheorie en rechtsfilosofie in het privaatrecht, strafrecht en staatsrecht van de twintigste eeuw.

De besproken juristen zijn H. Krabbe, J.Ph. Suijling, P. Scholten, E.M. Meijers, J. Eggens, W.P.J. Pompe, M.P. Vrij, M.G. Levenbach, P.W. Kamphuisen, G.E. Langemeijer, B.M. Telders, I. Kisch, G.J. Wiarda, A.M. Donner, J. ter Heide en H.J. van Eikema Hommes.

ISBN: 978-90-6916-512-7
Redactie: C.J.H. Jansen, J.M. Smits, L.C. Winkel
Druk: 1e druk 2004
Prijs: € 31,50

www.arsaequi.nl